

מחקרי ירושלים בספרות עברית

לד

למתי היום נ' בתודה על חידות הצורה שעשה לי כדמותי וכצלמן
בחודש חשון תש"ם הוא נבמבר פדף למענם

מפתח החידה - האקטואלי - סוף השנה למנינם

לאיש היסוד, אך שמו הן לא יתם
(להפך!) החידה הזאת נשלחת:
אני מת חי, חיותם וגם נותם,
אלים זוכר בזעם או בנחת.

כאן לפתך עקבותי, אולם
(בגובה-המדינה פן נשפח הפסח
של לעז שמו!) משלח אל קצה עולם
גלויה או חתומה על טקף הנשר.

אם בן ברזל אני, או בן אבן
יש לי גפנתי והדר צנב לי.
לא ין אם לי פדור, אבל גם אז
יעני ראשי, יגלגלים - תשע מבלי.

אם עוד אינך יודע מי אני,
ביד את שני בני מעט קדומה,
ואז עם פיו תמצא את פתחני:
תגלף אל הבית אותם תשימה.

מחיי הקטן שפיסן על אינה

עורכת תמר ס' הס

מזכירי המערכת: עמית גייסיס ואיתן דקל

החוג לספרות עברית, המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'זוף ומורטון מנדל
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"ה

מחקרי ירושלים

בספרות עברית

לד

עורכת

תמר ס' הס

מזכירי המערכת

עמית גייסס ואיתן דקל

המכון למדעי היהדות ע"ש ג'ק, ג'וזף ומורטון מנדל
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים תשפ"ה

מ'עיר המתים' ל'עיר ומלואה': התפתחות תיאורי העיר בוצ'אץ' ביצירתו של עגנון

מאת

יוסף סאקס

בא הרופא ומדבר עמו דברים שמעוררים את לבו. אף הם מעוררים לבו של הרופא והוא מספר ומוסיף. כמה שנים עשה הרופא בעירו, עשרים שנה, אבל דומה שאפילו אלף שנים אינן מספיקות לו לספר כל ענייניה. יש שחוזר על סיפוריו הראשונים ויש שמוסיף עליהם. אוניברסיטאות שלמד בהן, ערים וכרכים שעשה בהם, טיאטראות ובתי אופירה שראה, כאילו נמחו מלבו ובטלו, אבל עירו הקטנה חיה וקיימת והואיל וכך מספר היה עליה ועל אנשי עירו.¹

מדע הקוסמולוגיה, חקר מקורותיו והתפתחותו של היקום הפיזי, קובע כי כל דבר ביקום הנצפה ראשיתו באירועים שהתרחשו ברגעים הראשונים שאחרי המפץ הגדול. ניצניו של החומר כולו הופיעו כאשר נוצרו מתוך האנרגייה הראשונית בשלוש הדקות הראשונות בחיי היקום היסודות הקלים הראשונים, מימן והליום – תיאוריה שזכתה לתפוצה רחבה בעקבות עבודתו של הפיזיקאי חתן פרס נובל סטיבן ויינברג.² לעיתים רחוקות בלבד אפשר להתחקות אחר מקורותיהן של יצירות ספרות או אומנות במידה כזו של דיוק מדעי. ואולם עיון קפדני ביצירותיו המוקדמות והנשכחות של ש"י עגנון פותח צוהר חשוב ל'חומרי הגלם' המקוריים שמהם בנה בשנות פעילותו הארוכות יקום ספרותי. היצירות שכתב עגנון בידיש ובעברית בנעוריו, לפני עלייתו לארץ ישראל בשנת 1908 בהיותו בן עשרים, הן ה'פרוטונים והניטרונים' של

1 'סיפור פשוט', על כפות המנעול, עמ' 183. כל המובאות מכתבי עגנון וההפניות אליהם הן על פי המהדורה האחרונה: כל ספוריו של שמואל יוסף עגנון, ירושלים ותל אביב תשנ"ח-תשס"ד.

2 S. Weinberg, *The First Three Minutes: A Modern View of the Origin of the Universe*, New York 1977

יצירתו המאוחרת. יסודות אלה סודרו מחדש בסיפורים, בנובלות וברומנים שכתב למן הגעתו ליפו, הרגע שנחשב לתחילת הקריירה שלו, ועד היצירות שעבד עליהן סמוך למותו בשנת 1970 ועד בכלל. עוד בהיותו יוצר צעיר ברוך כישרון וההולך בגדולות ראה עצמו עגנון כרושם דברי ימי עירו בוצ'אק'. הבנת כתביו של שמואל יוסף טשאטשקיס – שמו של הסופר לפני שאימץ לו שם עט – חיונית להבנת כתביו עגנון בבגרותו.³

נראה כי עגנון היה מודע לחולשת יצירותיו המוקדמות, אלה שפורסמו בהיותו בגליציה ואפילו חלק מהחומרים המוקדמים שחיבר אחרי עלייתו ארצה. במרוצת הזמן התמתנה הרומנטיקה הבוסרית המופרזת שאפיינה את קולו הנרטיבי, ותחת זאת 'ניכרת כתיבתו של עגנון באיפוק בלתי רגיל ובהיעדר כל פאתוס או רוממות לשון', כדברי גרשם שלום; שלום אף עמד על 'השפעה עמוקה' שהייתה ל'פיקחון הבלתי רגיל של לשון חז"ל' על כתיבתו של עגנון.⁴ אין ספק שעגנון הבין כי כוחו בפרוזה ולא בשירה, ועיון בשירים שכתב בנעוריו (ובמגרעותיהם) מעיד שצדק בהערכתו זו. הביבליוגרפיה שערך אברהם מאיר הברמן לכתביו המוקדמים של טשאטשקיס, שמעט מזער מהם נכללו כעבור זמן במהדורות כל סיפוריו של עגנון, משמשת מדריך לחומרים שבחר עגנון להניח מאחור.⁵

- 3 לדיונים מעמיקים בכתביו המוקדמים של עגנון ראו: י' בקון, עגנון הצעיר, באר שבע תשמ"ט; א' בנד, 'עגנון לפני היותו עגנון', מולד, 175–176 (אדר–אייר תשכ"ג), עמ' 54–63 (גרסה מורחבת בשפה האנגלית: *A. Band, Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*, Berkeley and Los Angeles, CA 1968, pp. 29–53); ד' סדן, על ש"י עגנון: מסה, עיון וחקר, תל אביב תשי"ט, עמ' 125–154; ש' צוקר, 'סיפורי טשאטשקיס ותיקוני עגנון', ג' שקד ור' וייזר (עורכים), ש"י עגנון: מחקרים ותעודות, ירושלים תשל"ה, עמ' 11–29. כבר בשנת 1958 שאל סדן אם אפשר היה לחזות את גדולתו של עגנון בבגרותו לאור כתביו המוקדמים. הוא הציע מטפורה יפה ודיבר על ההבחנה בין גורי חתולים ובין כפירי אריות; ראה: ד' סדן, על ש"י עגנון: כרך מסות ומחקרים, תל אביב תשל"ט, עמ' 57.
- 4 ג' שלום, 'ש"י עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?', א' ברשאי (עורך), ש"י עגנון בביקורת העברית, א: סיכומים והערות על יצירתו, תל אביב תשנ"א, עמ' 291.
- 5 א"מ הברמן, 'שמואל יוסף טשאטשקיס: חומר ביבליוגרפי', גליונות, ז, 4–5 (אב–אלול תרצ"ט), עמ' 471–472. אומנם עגנון מחזר תמות או קווי עלילה מסוימים מיצירותיו המוקדמות (למשל הסיפור 'הפנס' משנת 1907 הוא גלגול מוקדם של תמות המצויות ב'מחולת המוות'), אך רק שלושה סיפורים, קצרים ביותר, שוכתבו והוכנסו פחות או יותר בצורתם לאוסף הכתבים: 'אור תורה' (1906), 'הפנחא השבורה' (1906), נקרא אחר כך 'תום ואלמנה' ו'גר צדק' (שנכתב לפני יציאתו של עגנון מבוצ'אק', אך פרסומו נדחה עד לשנת 1910, ובה פורסם בגיליון הראשון של העיתון 'הצעיר' בזלוצ'וב). כל הסיפורים הללו מצויים היום בקובץ 'אלו ואלו'. גרסה מורחבת מעט של הביבליוגרפיה של הברמן מופיעה בנספחים בספרו של בנד, נוסטלגיה וסיוט (לעיל הערה 3), עמ' 525–536.

במה שנראה כהשלכה אוטוביוגרפית מובהקת, האורח ב'אורח נטה ללון' – השב לעירו כסופר מצליח בגיל העמידה – נבוך כאשר ירוחם חופשי מדקלם את שירתו המוקדמת של האורח. החרוזים הנדושים בשיר, כמו 'שמיים' ו'ירושלים', 'קודש' ו'חודש' וכולי, גורמים לו לדחוק בירוחם שישתוק:

השווה ירוחם שתי רגליו ועמד מלוא קומתו לפני והניח שתי ידיו על לבו וקרא
בנעימה

אהבה נאמנה עד שאולה
נשבעת לי באלהי השמים
כי כל אשר פה לי בגולה
אתן כפרך ירושלים.

אמרתי לירוחם, שתוק בן אדם, שתוק. ירוחם לא שתק, אלא הוסיף וקרא

גם חיי גם רוחי גם נשמת
אתן בעדך עיר הקודש
בהקיץ ובחלום את ראש שמחתי
חגי ומשושי שבת וחודש.

אמרתי לירוחם, שתוק בן אדם, שתוק. ירוחם לא שתק, אלא הוסיף וקרא

קריה נשגבה עיר עולמים
אם מלכך אין בך ועמך עם עני
מראש ומקדם עד קץ הימים
קשר אדני בך את תקות השני.

אמרתי לו לירוחם, אם אינך שותק הריני מניחך והולך לי. לא השגיח בדברי
וקרא

אם יאטר עלי פיו בור קברי
עם מתי עולם שוכני קברים
בשאל תחתית את עוזי וסברי
עיר לנו עז תפארת ערים.

אמר ירוחם, יודעני ששיר זה אינו חביב עליך, נשתבח טעמך ונמאסו עליך

חרוזים ירושלים שמים, אבל אני אומר לך, שיר זה אינו נאה מטעם אחר, מטעם שהוא נכנס ללב ומענה את הנפש.⁶

למרות זלזולו של עגנון ביצירות שחיבר בנעוריו, נוכל להפיק תועלת מעיון בפריט ייחודי ונשכח למדי בקטלוג היצירות המוקדמות. כוונתי ליצירה הקצרה 'עיר המתים', אשר הופיעה בעיתון העברי 'העת' בלבוך ב-14 במרס 1907, ונחתמה בשם העט 'אחד מן העיר' (אני מניח שהייתה זו מחווה לאחד העם וכן טענה בדבר השתייכות הכותב למקום שתיעד).⁷ קשה להגדיר את היצירה. אורכה 1,450 מילים בערך, והיא מורכבת מאוסף תמונות מההיסטוריה של בוצ'אץ', המוצגות כדיווחים דוגמת אלה שפרסם עגנון בעיתונים בגליציה זה שלוש שנים בערך.

לו השתלב טשאטשקיס הצעיר בעסק מסחר הפרוות של משפחתו או הוסמך לרב – כפי שקיוו אביו וסבו – או לו חס ושלוש נטרפה הספינה שנשאה אותו ליפו, לא היה הסיפור 'עיר המתים' זוכה לתשומת לב. חשיבותה של יצירה זו, אולי יותר מכל יצירה אחרת מן התקופה שלפני ההצלחה האדירה של 'עגונות', שפורסם לראשונה בכתב העת 'העומר' באוקטובר 1908, טמונה בהיותה קטלוג בזעיר אנפין של שלל תמות וקווי עלייה שעובד עגנון ושכתב במהלך שישים השנים שלאחר מכן, מפעל שהגיע לשיאו ביצירת המופת 'עיר ומלואה'. הסיפור 'עגונות', העשוי מלאכת מחשבת מופלאה (אפילו במהדורתו הראשונה; הוא נערך עריכה יסודית בשנת 1921 ושוב כאשר הוכנס למהדורת כל הסיפורים), מפותח מאוד בהשוואה ליצירות שכתב עגנון לפני עלייתו ארצה, ואשר פורסמו חודשים ספורים קודם לכן. מעניין מה הוביל להאצה זו בהבשלתו של האומן כאיש צעיר – מלבד 'אווירא דארץ ישראל'.

בפברואר 1907 נענה טשאטשקיס בן התשע עשרה לקריאתו של גרשם באדר להעתיק את מקום מגוריו ללבוב ולשמש עורך משנה בעיתונו החדש 'העת', שהציג את עצמו 'עיתון פוליטי וספרותי' ושפורסם שלוש פעמים בשבוע.⁸ יצחק בקון העיר שבתקופה קצרה זו בקריירה של עגנון הופיע לראשונה מה שעתידי היה להתפתח לקולו

6 אורח נטה ללון, עמ' 68–69. טשאטשקיס פרסם השיר הזה של האורח בעיתון 'המצפה' בקרקוב ב-15 ביולי 1904! דיונו של סדן בשירתו של עגנון בראשית דרכו מעמיק ומתכים ביותר; ראו לעיל הערה 3.

7 'עיר המתים', העת, 19 (14 במרס 1907), עמ' 2–5. נדפס מחדש בצירוף הערות והקדמה שלי: הארץ: תרבות וספרות, 20 ביולי 2018, עמ' 4, וכן בנספח למאמר זה.

8 באדר (1868–1953) היה סופר שכתב בעברית וביידיש, עורך ועיתונאי. למידע נוסף עליו ועל פרק זה בחייו של עגנון ראו: מעצמי אל עצמי, עמ' 29; ד' לאור, חיי עגנון: ביוגרפיה, תל אביב תשנ"ח, עמ' 34–39.

הנרטיבי הייחודי.⁹ במסגרת תפקידו כעורך משנה נדרש עגנון כנראה לכתוב בעצמו חלק ניכר מהחומר. כפי שהיה מקובל בעיתונים קטנים באותם הימים, אדם אחד כתב בשמות עט רבים כדי ליצור את הרושם שעיתון קטן שאנשים בו מעט מעסיק צוות כותבים גדול. ('אחד מן העיר' היה אחד השמות שבהם השתמש טשאטשקיס באותה תקופה.) ואולם העיתון 'העת' לא זכה לאריכות ימים, וכעבור שישה שבועות בלבד נסגרו דלתותיו. אחרי פרק הזמן הקצר שבילה עגנון בעיר הגדולה, שהייתה מרכז של עיתונות ודפוס בעברית וביידיש, ופגש בה חוגים ספרותיים שלא שיערם בעיר מולדתו, חזרתו לבוצ'אץ' בפסח 1907 ללא שכר על עמלו הייתה בוודאי אכזבה מרה. אין תמה שלא יכול היה להישאר בבוצ'אץ' אחרי שחזה בלבוב הגדולה, או כדברי אברהם בנד, 'ייתכן שהניגוד בין העיר הגדולה ובין העירה הפרובינציאלית עורר את תשומת ליבו ביתר שאת למגרעותיה של עירו'.¹⁰ מסתבר שהדבר תרם להחלטתו לצאת את העיר בשנית בתוך שנה – זו הפעם בדרך לארץ ישראל.

הסיפור 'עיר המתים' נסתר מעיני חוקרי הספרות כי גיליונות 'העת' לא היו זמינים. העיתון פעל שבועות ספורים בלבד – בסך הכול נדפסו עשרים גיליונות – ומאז נעלם מן העין. למיטב ידיעתי עותק המיקרופילם היחיד קיים בספרייה הלאומית של ישראל בירושלים, אך הוא איננו שלם ואיכותו גרועה ביותר. בנד היה החוקר הראשון שעסק ביצירה, חמישים ושבע שנים אחרי פרסומה. לדבריו עגנון עצמו הפנה אותו אליה, ואמר לו שהיא עוררה תרעומת בבוצ'אץ' כשראתה אור בשנת 1907.¹¹ בנד ציטט את שתי הפסקאות הראשונות מ'עיר המתים' (כ"18 אחוז מהיצירה) ודן בקצרה בתמות המופיעות בה. כמעט כל האחרים שדנו ביצירה לא קראו אותה ישירות או במלוואה אלא רק מתוך פרסומיו של בנד.¹² ואולם עותקי דפוס של 'העת' – כל עשרים הגיליונות כרוכים יחד – נשמרו ברשותו של עגנון עצמו. אחרי מותו נתרם הכרך עם כתבי היד של עגנון לספרייה הלאומית, ושם הוא שוכן בארכיון ש"י עגנון. עם זאת הוא איננו מקוטלג וחוקרים אינם יכולים לעיין בו בשל מצבו הרעוע, ולפיכך הוא איננו מוכר לציבור. הודות לנדיבותו של מנהלו האגדי של הארכיון, רפי ויזר ז"ל, הגיע לידי הטקסט השלם של 'עיר המתים'.

עיון ביצירה השלמה מגלה במהירות את חשיבותה. עגנון סוקר בה כמה תמות

9 בקון (לעיל הערה 3), עמ' 78.

10 בנד, נוסטלגיה וסיוט (לעיל הערה 3), עמ' 38.

11 בנד, עגנון לפני היותו עגנון (לעיל הערה 3), עמ' 61, הערה 19.

12 יש הטוענים ומוסיפים להפניה הביבליוגרפית של 'עיר המתים' את כותרת המשנה 'תולדות העיר בוצ'אץ'. טעות זו מעידה שהם מכירים את היצירה אך ורק מן הרשימות הביבליוגרפיות של הברמן ובנד, שבהן מופיעות מילים אלה כתיאור תוכן היצירה ולא כחלק מן הכותרת.

שעתידות היו להעסיקו במשך שנים; חלקן השתייכו לפולקלור המקומי של העיר, אחרות היו עובדות היסטוריות, ויש להניח שרבות היו פרי דמיונו.¹³ כפי שבכוונתי להראות בעמודים שלהלן, וכפי שעולה בבירור מקריאת 'עיר המתים' (ראו נספח), יסודות אלה מסופרים שוב בקול בוגר יותר בכתביו המאוחרים של עגנון ומגיעים לשיא ב'עיר ומלואה'.

אלה חלק מן היצירות שירשו יסודות שהופיעו לראשונה ב'עיר המתים': הסיפור הגותי 'טויטנטאנק' ביידיש (שנכתב כנראה בערך בזמן כתיבת 'עיר המתים') וגרסאות בעברית של הסיפור כמו 'מחולת המוות' ו'אגדת הסופר'; שלל סיפורים קצרים, כמו 'עפר ארץ ישראל', 'במצולות', 'חופת דודים'; הנובלות 'והיה העקוב למישור' ו'הנדח'; 'סיפור פשוט' (בייחוד פרק טו); 'אורח נטה ללון', ששם תמות הריקבון הגופני והרוחני מובאות לידי שלמות ברומן באורך מלא, וכמובן סיפורים רבים מ'עיר ומלואה' יכולים להימנות כאן. (היסודות הספציפיים מ'עיר המתים' המופיעים בכל יצירה מפורטים להלן בהערותיי לסיפור). גרשון שקד כתב, אמנם בהקשר אחר אבל דבריו יפים ל'עיר המתים', כי היצירה המוקדמת 'משמשת מעין גרעין ליצירות מאוחרות, וטומנת בחובה התפתחויות המתגלות בשלבים מאוחרים ביצירתו: בחינת מועט המכיל את המרובה או בחינת סיפור יסוד, שסיפורים מאוחרים יותר הם וריאציות עליו או טרנספורמציות ופיתוח מהופך שלו'.¹⁴

הסיפור 'עיר המתים' נפתח בתיאור קברי היהודים הראשונים בעיר, והמוות הנוכח ככול מוצג כסיבה מקאברית לגאווה – היהודים מתים להיכנס לבוצ'אק' פשוטו כמשמעו. העיסוק הכפייתי בקברים כסימן לדחף המוות של בוצ'אק' – המונצח בקברים עצמם, שהם בסיס לקשר בין העיר לתושביה – מתגלגל ועולה בשיחותיהם של האורח וחברו שיצלינג ב'אורח נטה ללון':

ואם אתה רוצה אומר לך, זוהי הטרגדיה שבחיי שאיני דר בשבוס [דהיינו בוצ'אק']. אמרתי לו, כל כך שבוס חביבה עליך? אמר שיצלינג, כשאדם רואה שאין מקום בעולם שחביב עליו הוא מרמה את עצמו ואומר שעירו חביבה עליו. ואתה, חביבה עליך שבוס? – אני? עדיין לא הרהרתי בזה. נטל חברי

13 על ההבחנות בין הסוגים השונים של חומרי הגלם בסיפור ראו: R. Katsman, *Literature, History, Choice: The Principle of Alternative History in Literature* (S.Y. Agnon, *The City and All That is Therein*), Newcastle-upon-Tyne 2013. כצמנ דן בהיסטוריה חלופית בהקשר של 'עיר ומלואה', אך עסק בסיפורים שונים מאלו שאני עוסק בהם במאמר זה. ג' שקד, 'קבצן מול שער האהבה', ביקורת ופרשנות, 35–36 (תשס"ב), עמ' 75. דבריו של שקד נאמרו על הנובלה הראשונה שכתב עגנון, 'והיה העקוב למישור', שראתה אור חמש שנים בלבד אחרי 'עיר המתים'.

את ידי ואמר, אם כן אומר לך, כל חיבתך לארץ ישראל באה לך משבוש, מפני שאתה אוהב את עירך אתה אוהב את ארץ ישראל. – מניין לך שאני אוהב את שבוש? – ראייה אתה מבקש? אלמלא לא אהבת את שבוש כלום היית מטפל בה כל ימך, כלום היית מחטט מצבות לגלות צפונות.¹⁵

האווירה המורבידית מודגשת עוד יותר בשאלה ההלכתית על היטמאותם של הכוהנים ההולכים ברחובות שהמוות מצוי בהם בכל פינה ומתחת לכל אבן.¹⁶ נטיות אלה מגולמות בדמויותיהם של יונה טויבר ב'סיפור פשוט' ועקביה מזל ב'בדמי ימיה', ששניהם מחשיבים את עצמם רושמי תולדות העיירה ויודעים שסלע קיומה הוא בית הקברות.

כך מסופר ב'עיר המתים':

ועוד עד היום ישנו בעיר רחוב אחד, הנקרא בפי כל בשם 'שוהל־גאס' [סמטת בית הכנסת], אף־על־פי שאין בו אף סימן של יהדות ויהודים. ואדרבה כשיהודי רוצה להתפרד קצת מאחיו, שוכר לו בית בסמטא זו. אבל כפי שאומרים היה פה בית־הכנסת גדול, ודורשי רשומות החליטו, כי במקום שעומד כעת בית־הכנסיה שלהם, באותו מקום עמד בית־הכנסת הגדול של היהודים. כי קיר נטוי עדיין נשאר מבית־הכנסת היהודי ובית־תפלתם נבנה עליו, ולגדל צערו של הקיר הזה, שחללו את קדושתו נכפפה קמתו.

בית הכנסת שחולל מופיע בסיפורים רבים; השכונה היהודית הישנה שהיהודים נטשוה הייתה למקום מפלט ליהודים המבקשים לחיות בשוליים, כמו ירוחם ורחל חופשי (ב'אורח נטה ללון') ועקביה ותרצה מזל, שאליהם הצטרפה כעבור זמן המשרתת שלהם בלומה נאכט ('סיפור פשוט').

והנה עוד מספר דוגמאות של חלקי הסיפור 'עיר המתים' שהשתלשלו ליצירות מאוחרות של עגנון: גירוש רבם של החסידים בידי מנהיגי העיר המתנגדים (שעימם נמנה סבו של עגנון מצד אימו) אומץ כפתיחת הסיפור 'הנדח' ומניע את עלילתו. סצנת ביקורו הסוריאליסטית של מר יעקב שטרן ברומן המאוחר 'בחנותו של מר לובלין' יכולה להשתלב היטב במחזור סיפורי 'ספר המעשים'. שטרן והמספר יושבים בחנות הריקה בלייפציג בימיה האחרונים של מלחמת העולם הראשונה ומעלים את זכרה של עירם שבגליציה. זיכרון בית הקברות ואירוע גילויים המפתיע של שני

15 אורח נטה ללון, עמ' 229. השם שבוש הוא שיבוש צלילי השם בוצ'אק' (בוטשאטש). עגנון הרבה להשתמש בשם זה בסיפוריו לפני השואה, כדי לתאר את העיר כמקום בלבול ושיבוש.

16 כידוע התורה אוסרת על כוהנים להיטמא למתים; ויקרא כא 1.

קברים ישנים, המזכיר את 'עיר המתים', שולח אותם למסע דמיוני לעירם עלומת השם – שהקורא מזהה מייד כבוצ'אק' – מסע שמעתיקם מגרמניה לגליציה ומן ההווה לעבר הנוסטלגי, האידיאלי והמיתי. גם כאן, בערוב ימיו של עגנון, המצבות והרוח המורבידית הן אבן יסוד של הזיכרון, אבל במרוצת השנים השתנה הטון שינוי דרמטי. ב'עיר ומלואה' הכנסייה בשוהל־גאס עוטה הילה מיסטית כשקירות בית הכנסת הגדול לשעבר בוכים.¹⁷ האגדה על הפריץ הקנאי והיהיר שהקים את בית מועצות העיר בבוצ'אק' ואחר כך רצח את הבנאי 'כדי שלא יבנה עוד בנין כזה באיזה מקום אחר' נטויות לאחד הסיפורים הידועים ביותר ב'עיר ומלואה'. זוהי גרסה יהודית למיתוס של איקרוס, המספרת על האומן תיאודור (המוכר בשם פידור), והמשמשת גם מיתוס המקור של גבעת פדור הסמוכה – שהייתה לימים אתר השמדתם של בני הקהילה בידי הנאצים, מקום מנוחתם של לפחות 13,670 יהודים שנהרגו על קידוש השם, הקבורים בארבעה עשר קברי המונים. גרעין הסיפור מ'עיר המתים' מקבל עומק מיתי בהיותו רמז מטרים לחורבן הסופי ושופך אור נבואי מזור על תיאור עיר הרצופה קברים לא מסומנים.¹⁸

מלבד שינוי הטון בין 'עיר המתים' ובין היצירות המאוחרות שיש להן זיקה ליצירה משנת 1907 (ואלה אינם אלא חלק מן הקשרים האינטר־טקסטואליים ביצירתו של עגנון), יש הבדל בולט יותר בין המוקדם למאוחר. הסיפור 'עיר המתים' מתאפיין בהיעדר כמעט מוחלט של האינטר־טקסטואליות שבה נודע עגנון – כתיבתו היא מארג עשיר של שעשועי לשון והרמזים לספרות חז"ל. אינטר־טקסטואליות זו, שבמרוצת הזמן הייתה כמעט לנושא יצירתו המרכזי, נעדרת מכתביו הראשונים.¹⁹ הקישור האינטר־טקסטואלי החשוב ביותר בין 'עיר המתים' ובין כתיבתו המאוחרת של עגנון נמצא בסופה של היצירה. זו לשון החלק העיקרי של האנקדוטה האחרונה:

אחד מן המיסדים את החסידות בבוטשאטש היה גדול גם בתורה, אביו של האיש יעקעלע, אשר נתלה אח"כ במצות ראש הקהלה.

17 'לתורה ולתפילה', עיר ומלואה, עמ' 14–15.

18 'בית המועצות הגדול', עיר ומלואה, עמ' 239–245; בעניין קברי ההמונים בגבעת פדור ראו: ע' ברטוב, אנטומיה של רצח עם: חייה ומותה של עיירה ושמה בוצ'אק', תרגמה א' ברזייר, תל אביב תש"ף, עמ' 170–173, 257–259.

19 מאפיין ייחודי נוסף של הסגנון ב'עיר המתים' הוא שפע פסיקים וריבוי שגיאות טיפוגרפיות – שיש להניח שיצאו מתחת ידיהם של העורך ושל הסדר. עגנון ביקש באופן עיקש, כמעט כפייתי, להישמר משיבושים כאלה ולעיתים קרובות הפציר בעורכיו ובמוציאים לאור להיזהר במיוחד בעניין זה. סלידתו מהתערבות העורכים ניכרת בתגובתו על משפט הסיכום שהוסיף באדר ל'עיר המתים'. ראו להלן הערה 22.

יעקעלע זזה, בן החסיד הראשון שבעיר, נהרג לפני שמונים ושנים שנה באשמת גנבה, שחשדוהו ובשעה שהעלוהו לגרדום, אמר לו הפקיד, שהיה יהודי מזמר מטשרנוביץ: 'תן תודה בשם אלהי ישראל'²⁰ והוא הודה על הרבה ממעשיו, אבל על אדות הגנבה אמר, כי אינו חייב כלום. וגם רגע אחד בטרם כרכו את צוארו כחבל אמר כי העון הזה לא נמצא בו.

ובאמת נהרג האיש הזה מפני חמת ראש־הקהל שהיתה לו טינא עליו, וְיִתִּירָא ממנו. וימים אחדים אחר שנתלה, באה פקודת הקיסר, לפֶטְרוּ מכל עֵשׂ, אבל כבר היה הדבר אחר למעשה.

ובאותו יום שהוציאו את יעקעלע לגרדום, נסעו כל 'בני העיר' מן העיר ויתהלכו בבכיה בשדות וביערים, ויפרשו את ידיהם כלפי העיר, ויאמרו: 'ידינו לא שפכו את הדם הזה!'²¹ – [ויהי נס את נפשם, להביא 'עגלה ערופה', אלא שיראו את חמתו של ראש־הקהל].²²

קטע זה עתיד היה להתפתח לשני סיפורים מקבילים, 'יעקילי נוסח אחד' ו'יעקילי נוסח אחר' (שימו לב לשינוי באיות השם מיעקעלע ליעקילי), שאחרי מותו של עגנון נדפסו ב'עיר ומלואה'.²³ אמונה ירון, בתו של עגנון והעורכת של עיזבונו הספרותי, מצאה את כתבי היד של הסיפורים הללו בין רשימותיו של אביה, ומכיוון שלא הצליחה להכריע איזה מן השניים נועד להיות הנוסח הסופי, החליטה החלטה יוצאת דופן – היא הוציאה לאור את שניהם וקראה להם 'נוסח אחד' ו'נוסח אחר'. בהתקנת המהדורה האנגלית של 'עיר ומלואה' החלטנו, אלן מינק, ג'ימס דיימונד ואני, לסמן את שני הנוסחים בספרות רומיות. כיום אני מצר על החלטה זו, משום שאף שלא נתכוונו לכך, השימוש במספרים יוצר רושם של התפתחות, כאילו גרסה I היא טיוטה אשר נערכה וכך נוצרה גרסה II.²⁴ לאור ההשוואה לחומר המוקדם ב'עיר המתים' אני סובר כעת שההפך הוא הנכון. עליי להעיר שההחלטה שהחליטה ירון בזמנה הייתה הגיונית בהחלט – שני כתבי היד אינם טיוטה, כפי שעולה בבירור ממיעוט התיקונים

20 השוו: יהושע ז 19, וראו גם: בבלי, סנהדרין מג ע"ב.

21 דברי זקני העיר בטקס עגלה ערופה; דברים כא 7.

22 בגיליון 'העת' שבארכיון עגנון בספרייה הלאומית סימן עגנון את המשפט האחרון בסוגריים וכתב בעיפרון: 'זה הוסיף העורך'.

23 עיר ומלואה, עמ' 516–533. על סיפורי יעקילי ראו: A. Mintz, *Ancestral Tales: Reading the Buczacz Stories of S.Y. Agnon*, Stanford, CA 2017, pp. 279–290

24 'Yekele (I)' and 'Yekele (II)' (trans. J. S. Diamond with J. Saks), S.Y. Agnon, *A City in Its Fullness*, eds. A. Mintz and J. Saks, New Milford, CT 2016, pp. 427–452

והשינויים בהם. את שניהם העתיק עגנון בכתב ידו כהכנה להבאתם לדפוס, ונראה ששניהם הועתקו בערך באותה התקופה על נייר מאותו הסוג. בכתב היד שניהם נקראים 'עקילי', ללא כותרת משנה או רמז איזה מהם נועד להתפרסם.

במוקד עלילתם המשותפת של הסיפורים התאומים שצמחו מתוך הגרעין שב'עיר המתים' עומד עניין הסמכות המשפטית של היהודים מאז החלת השלטון האוסטרי על גליציה בעת חלוקת פולין הראשונה בשנת 1772. מלבד ענייני הדת, שעדיין הוכרעו בבתי הדין הרבניים או בידי הנהגת הקהילה היהודית, שבראשה עמד הפרנס, ניטלה מהיהודים הסמכות המשפטית והועברה לרשויות המדינה. בנסיבות אלה עלתה השאלה: מה אפשר לעשות במקרים כשל 'עקילי'? כיצד יכולה קהילה יהודית לבלום צעיר משולח רסן ובפרט יתום שאין לו הורים שידריכו אותו בשנות התבגרותו? השינוי החשוב ביותר שחל במעבר מהסיפור ב'עיר המתים' לגרסאותיו המורחבות שראו אור בשנת 1973 הוא זיהויו של ראש הקהל או הפרנס כר' ישראל שלמה – דמות מוכרת מהרומן 'הכנסת כלה', שדן מירון תיאר כ'אחת הדוגמאות השלימות ביותר בספרות העברית של עיצוב פתולוגיה נרקיסית על גוניה הדקים והנסתרים ביותר'. יוסף דן העיר כי 'דומה שקשה למצוא ב'הכנסת כלה' דמות כה שלילית כר' ישראל שלמה, שעגנון אינו מצויר בצבעים שליליים בולטים, אלא כביכול שותף הוא לציבור הנכנע לקיסמו ולעשרו של ר' ישראל שלמה, ומספר שבחו, אלא שהקורא חייב להבין עד היכן הדברים מגיעים'.²⁵ הפרנס האגדי של בוצ'אץ' הוא 'גיבורם' של שלושה סיפורים ארוכים ב'הכנסת כלה' (ספר ראשון, פרקים יא–ג). הסיפורים מופיעים כסיפורים בתוך הסיפור, שכן ישראל שלמה כבר מת מזמן בעת התרחשות עלילת הרומן, אבל קהל המאזינים שומע אותם מפי ישראל שלמה אחר – דוגמה אחת מני רבות לתופעת הכפילים שהרומן נודע בה. החשוב בסיפורים אלה, 'מחמת המציק',²⁶ תואר כמבשר הטוב ביותר של סיפורי המאוחרים של עגנון האסופים ב'עיר ומלואה'.²⁷ אם כך הוא, הרי סיפור זה מפנה את תשומת לב הקורא להופעתה הראשונה של הדמות הראשית שבו ב'עיר המתים', ומגביר עוד יותר את חשיבות

25 ד' מירון, הסתכלות ברבנכר: על הכנסת כלה מאת ש"י עגנון וסביביה, תל אביב 1996, עמ' 82; י' דן, 'שבחי מהרי"ש: עיון ב'מחמת המציק' וה'הנסתרות והנגלות' ב'הכנסת כלה', הנ"ל, הנכרי והמנדרין: עיונים בספרות זמננו, רמת גן 1975, עמ' 181. שני המחקרים הללו דנים באריכות בישראל שלמה כפי שהוא מופיע ב'הכנסת כלה'.

26 הכנסת כלה, עמ' 99–118. 'מחמת המציק' נדפס לראשונה בגיליון השני של כתב העת 'העוגן' (ורשה 1917), אחר כך כנובלה עצמאית בהוצאת 'ידישר פראג' (ברלין 1921), ובסופו של דבר שולב ברומן 'הכנסת כלה' (1931). על נובלה זו, תולדות פרסומה ודמותו של ישראל שלמה ראו: א' ליפסקר, מחשבות על עגנון, א, רמת גן תשע"ו, עמ' 99–126.

27 ליפסקר (שם), עמ' 101.

הקשר בין היצירה המוקדמת ובין קובץ הסיפורים המאוחר. הנובלה 'מחמת המציק' היא מעין סיפור פיגמליון עגנוני, שבו מנסה ישראל שלמה, בתור מהתלה אכזרית, להציג עם הארץ צעיר ועני כתלמיד חכם וכחתן אפשרי לבתו של יריבו. בסופו של דבר נופל ישראל שלמה בבור שכרה, שכן בזמן שבילה הבחור כמתחזה בבית המדרש הוא למד והחכים, ועד שהגיע מועד החתונה היה לתלמיד חכם נערץ באמת ובתמים. 'מחמת המציק' נפתח בתיאור הפרנס כמנהיג קהילה קשוח ונוח להיעלב, המשפיל את יריביו – אם מעמדם נמוך דיו כך שהוא עצמו לא יפגע מכך – באמצעות ענישה בפומבי. במקרה זה אדם צעיר נכפת בחוץ ביום חורף קפוא. עונש זה נבחר כהולם את פשעו כביכול: החצפת פנים כלפי ראש הקהילה העשיר. אנחנו מזהים מייד את המאפיין הזה מגרעינו הראשון ב'עיר המתים' ומהופעתו המאוחרת יותר בסיפורי 'יעקילי'.²⁸

בסיפורי 'יעקילי' נותר העימות בין הפרנס ובין הצעיר הפוחח במוקד העניין. יעקילי נחשד, כנראה על לא עוול בכפו, בשוד ובניסיון לרצח, ובעקבות זאת מוצא להורג, והדבר משכך את זעמו היהיר של ישראל שלמה על עצם נוכחותו של הפרחח. אחד ההבדלים החשובים בין שתי גרסאות הסיפור הוא שב'נוסח אחד' יעקילי עומד במרכז הסיפור הנושא את שמו, וב'נוסח אחר' ישראל שלמה הוא שעומד במרכז. ואולם בשני המקרים מסופר כדברי מינץ 'סיפור, בקצרה, על דו-קרב לא שקול בין אוליגרך בעל כוח ובין נער המסרב להכיר בסמכותו. הקהילה המפוחדת והחלשה מועלת בתפקידה לשמש גורם מתווך בעימות'.²⁹

אלה ההבדלים הבולטים בין עלילות שתי הגרסאות של הסיפור. ב'נוסח אחד' ישראל שלמה מאפשר באופן סביל, בהסכמה שבשתיקה, להוציא את יעקילי להורג; ב'נוסח אחר' תפקידו פעיל יותר – הוא הזדרז 'להביא את הענין לפני שופטי המחוז ולא נח ולא שקט עד שהוציאו דינו לתלייה'. ב'נוסח אחד' כל בני העיר, ואנו הקוראים,

28 דן כבר הצביע על הבעיות הכרונולוגיות המקשות את שילובו של ישראל שלמה בסיפורים השונים: ב'מחמת המציק' הוא פרנס מבוגר ומבוסס החבר בוועד ארבע הארצות בשנת האחרונה, 1764; קטע זה ב'עיר המתים' ויש להניח שאף שני סיפורי 'יעקילי' מתרחשים בשנת 1825. דן הציע ליישב את האנכרוניזם בהסבר שעגנון ציירו כטיפוס אוניוורסלי (המוגדר באמצעות שמו), הטיפוס של מנהיג קהילה שנוא שיכול להימצא בכל דור ודור. ראו: דן (לעיל הערה 25), עמ' 183; וראו גם: ליפסקר (שם), עמ' 107. 'נוסח אחר' מציע את הפתרון דלקמן: 'פרנס גדול היה בעירנו כמותו לא היה לא בין הפרנסים הראשונים ולא בין מנהיגי המדינה. הוא היה עשיר ויחסן ונדבן ובעל הדרת פנים ועומד על דעתו ואינו מוותר ואפילו כחוט השערה. ושמו ר' ישראל שלמה כשם קרובו ר' ישראל שלמה הראשון זכרו לברכה תפארתה של משפחת בית אבותי, שפעמים הרבה הזכרנו את מעשיו' (עיר ומלואה, עמ' 524).

29 מינץ (לעיל הערה 23), עמ' 289.

יודעים שיעקילי השתתף בסעודת החברה קדישא בזמן שבוצעו הפשעים שבהם הואשם, ולפיכך יש לו אליבי מוצק כנגד ההאשמות כלפיו; ב'נוסח אחר' מעשיו בלילה המדובר אינם ידועים.

ב'נוסח אחר' מופיעה רשימה מפורטת של מוסדות הצדקה הרבים בעיר – יותר מעשרים גמ"חים המטפלים בחולים, מלבישים יתומים, מאכילים את הרעבים וכן הלאה. רשימה זו תופסת כשליש מהסיפור, ואם נדבר בכנות, היא מעמידה את סבלנותו של הקורא במבחן. מטרתו של עגנון בתיאור המוסדות הללו הייתה לשפוך אור על הפער בין האידיאלים של בוצ'אץ' ובין מימושם הלכה למעשה, להבהיר שדמו של החף מפשע נשפך בגלל הירוותם וחשיבותם העצמית של העשירים, ולהצביע על אוזלת ידם או אדישותם של אנשי העיר שלא יצאו נגד עוולות כאלה.³⁰ קטע זה חסר ב'נוסח אחד'.

ב'נוסח אחר' התליין שנקרא מחוץ לעיר כדי לתלות את יעקילי הוא יהודי מומר; פרט זה איננו ב'נוסח אחד' של הסיפור.

ב'נוסח אחד' יוצאים אנשי העיר אל מחוץ לה ובזמן שגופתו של יעקילי מורדת מעמוד התלייה הם מכריזים 'דינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו', ובדיוק אז 'בא רץ משרי בית המשפט שבעיר סטניסלב ובידו כתב לממונה מטעם הקיסר וכתוב עליו שאין לו עליו על יעקילי בנו של משה משפט מות'. ב'נוסח אחר' מסופר כי 'לא היו ימים מרובים' וכתב החנינה הגיע באיחור (מבית משפט לא ידוע).

מכיוון שעברה חצי מאה מאז פרסום 'עיר המתים' ועד שישב עגנון לכתוב את מה שעתידי להיות שתי הגרסאות של 'יעקילי', סביר מאוד שעותק של 'העת' עמד לפניו בשעת הכתיבה. לאור ההבדלים הטקסטואליים שתוארו לעיל ברור כי 'נוסח אחר' (הגרסה שכינית בתרגום לאנגלית 'יעקילי II') היה הגרסה הראשונה שפיתח עגנון על יסוד שלד העלילה המופיע בקטע האחרון של 'עיר המתים'. גרסת הסיפור משנת 1907, שאורכה כמה פסקאות קצרות בלבד, הורחבה והפכה ל'נוסח אחר' (3,754 מילים). עיון ב'עיר המתים' מלמד על התאמה רבה בין פרטי גרסה זו ל'נוסח אחר', למשל מקומו הפעיל של ישראל שלמה בסיפור, זיהויו של התליין כיהודי מומר והגעתו של שליח בית המשפט כמה ימים אחרי מות יעקילי (ולא בעת הורדתו מהגרדום). בצורתו המעובדת של הסיפור ב'נוסח אחד' הטקסט מהודק יותר (אורכו 2,662 מילים בלבד). עגנון השמיט את הרשימה הארוכה של מוסדות הצדקה, מסתבר שהבחין כי היא מאיטה את קצב התקדמות הסיפור, והגעת השליח רגע אחרי מותו

30 לניתוח נרחב יותר של קטע זה בסיפור ראו: י' דן, 'פנים אחרות לבוטשאטש: עיון בסיפורים "יעקילי" ו"הנעלם"', הנ"ל (לעיל הערה 25), עמ' 193–197.

של יעקילי (ולא כעבור כמה ימים) מעצימה את הדרמה. עגנון נודע בעיבודים מעין אלה ובלטוש כתיבתו. אולי השינוי החשוב ביותר הוא ההדגשה ב'נוסח אחד' שהנער הפוחז, תהא דמותו בלתי מושכת ככל שתהא, הוא קורבן – רק בגרסה זו אנו הקוראים יודעים למעלה מכל ספק שיעקילי חף מן הפשע שבעטיו נתלה.³¹ פיתוח זה מתאים להפליא לתמות המרכזיות בחלק של 'עיר ומלואה' שבו קבוע הסיפור, כפי שעולה למשל מהשוואה בין דמותו של יעקילי (ב'נוסח אחד') לדמותו של הבחור דן בסיפור הסמוך, 'הנעלם': בשני הסיפורים רשויות הקהילה מנצלות לרעה את האוטונומיה ואת הכוח המוגבלים שנתנו בידיהן שלטונות הגויים למשול בבני קהילתם, ומנטרלות – באמצעות חבל התלייה או גיוס בכפייה – צעירים שמפריעים להן. לכן פיתח עגנון את סיפור 'יעקילי' כך שבמרכזו עומדת דמות הנער (ישראל שלמה עומד במרכז סיפור אחר ב'הכנסת כלה', וכאן הוא מופיע כשחקן משנה, אם כדמות ואם כאב-טיפוס). מעניין לציין שב'הנעלם' יש 'גרסה שנייה' מסוג אחר – הסיפור מסופר מנקודת מבטה של האנטגוניסטית של הסיפור, האדונית הפולנית הרשעה, ברשימתה המצורפת לעיקר הטקסט.

מסיפור נוסף, שלא נדון כל עיקר בשום ניתוח של 'יעקילי', עולה ראייה משכנעת נוספת לכך ש'נוסח אחד' היה הנוסח שיעד עגנון לציבור הרחב. בספר השלישי של 'עיר ומלואה', שבו מופיעים סיפורי 'יעקילי', 'הנעלם' ואחרים, משובץ קטע מעבר קצר שכותרתו 'שבחה של עירנו'.³² קטע זה הוא חלק ממחזור סיפורים קצרים ששמו 'תהפוכות הזמן', המתאר את ירידת העיר מגדולתה. הסופר מסכם בדרך אגב את עלילת 'יעקילי' וכותב ש'מעשה יעקילי בפרוטרוט כתבתי אני על ספר שעמי בכתובים'. במילים אחרות, 'שבחה של עירנו' נכתב אחרי 'יעקילי', אבל תקציר העלילה תואם בדיוק את 'נוסח אחד'. המספר חותם את תקציר הסיפור במילים אלה: 'אבל אוסיף כאן, לאחר שהורידו את יעקילי מעץ התלייה [כלומר באותו יום ולא כפי שמסופר ב'נוסח אחר'] בא רץ שלוח מבית המשפט הגדול של סטניסלוב [השם סטניסלוב מופיע אך ורק ב'נוסח אחד'] והביא כתבים לשופטי בית המשפט שבבוטשאטש שבדקו שרי בית המשפט העליון את דינו של יעקילי ומצאו אותו נקי

31 אומנם חפתו של יעקילי נרמזת ב'נוסח אחר', והסיפור נחתם בהערת סיום אירונית, אבל רק ב'נוסח אחד' מוצע אליבי מוצק; לא זו בלבד שגרסה זו מוכיחה את חפתו אלא שהיא חורצת את דינם של אנשי העיר האחרים, שהיה עליהם לצאת להגנתו אבל פחדו של ישראל שלמה נפל עליהם.

32 'שבחה של עירנו', עיר ומלואה, עמ' 511–512; כמו סיפורי 'יעקילי', גם קטע זה לא ראה אור בחייו של עגנון. חשוב לציין שאת הסיפורים בחלק זה של 'עיר ומלואה' סידרה ירון ולא עגנון.

מאותו עֶוֶן'. חזרה זו על עלילת 'נוסח אחד' מלמדת כיצד בדיוק התפתח הסיפור מאז ראשיתו ב'עיר המתים'.

ריבוי הרמזים המטרימים ב'עיר המתים' ליצירות מאוחרות מעיד כי סיפורים אלה נכחו בתודעתו של עגנון זמן רב. הוא אף חותר תחת הדעה המקובלת שרק בשלב מאוחר, כשכתב את היצירות שנאספו לימים ב'עיר ומלואה', החליט עגנון החלטה מודעת לכתוב את דברי ימי עירו. ההכרה שעירו עומדת על סף קריסה, הן רוחנית והן פיזית, והדחף לתעד אותה בספרות היו בוודאי נטועים עמוק בחוויית ילדותו. לאמיתו של דבר כבר בשנות כתיבתו הראשונות התקבע הנושא כאחד ממוקדי העניין של עגנון, אם כי בעיסוקו בנושא זה בעשורים שלאחר מכן התבגר ואף השתנה קולו כמספר. בשנת 1956, כאשר התמעט זרם יצירותיו שבדפוס, ענה עגנון על שאלתו של ברוך קורצווייל במה הוא משקיע את מרצו: 'בונה אני עיר – את בוטשאטש!'.³³ מינץ העיר כי אמירה זו הייתה 'תביעת בעלות של סופר מיומן המנצל בכתיבתו רפרטואר מבוסס של טכניקות מודרניסטיות. ציורה של בוצ'אץ' אחרי שהעבירה במסגן של דמיון זה שאיננו מניח דבר מארגז הכלים של המודרניזם חייב בהכרח ליצור דבר מה חדש, עיר חדשה. אומנם החומר והלבנים מקורם בתיעוד ההיסטורי, אבל הבניין שייבנה יהיה יצירה חדשה. שום סופר אחר בתרבות היהודית המודרנית לא ניסה ידו בפרויקט רחב יריעה ושאפתני כזה'.³⁴

נקודה זו הלכה והתבהרה במיוחד בשנים האחרונות, כאשר החלו חוקרים לתת לקובץ 'עיר ומלואה' את תשומת הלב שהוא ראוי לה. סיפורי 'עיר ומלואה' הם הגלעד הספרותי המופלא שהקים עגנון לבוצ'אץ'. כשיצא הספר לאור בשנת 1973 הוא כמעט לא עורר עניין, בין השאר משום שאתרע מזלו לראות אור ערב מלחמת יום הכיפורים, אבל יותר מכך משום שדור הקוראים דאז לא רצה לקרוא סיפורים על 'די אלטע היים'.³⁵ למרות זאת טענה ירון: 'לדעתי "עיר ומלואה" הוא הספר הטוב והחשוב מכל הספרים שהוצאתי [...] אפשר גם לקרוא את הספר כפי שאבא התכוון, כמצבה ליהדות פולין שנספתה בשואה'.³⁶

כתיבתו של עגנון עברה דרך ארוכה מ'עיר המתים' ל'עיר ומלואה', דרך שהשתלבו בה נוסטלגיה, יצירתיות והנצחה. יש לראות את פנייתו של עגנון לנוסטלגיה – הנעדרת מכתביו המוקדמים – לאור מקומה של זו בתרבות המודרניזם העברי.³⁷

33 קורצווייל עגנון אצ"ג: חילופי אגרות, בעריכת ל' דבי־גורי, רמת גן תשמ"ז, עמ' 56.

34 מינץ (לעיל הערה 23), עמ' 2.

35 לסקירה של היסטוריית התקבלותו של הספר ראו: שם, עמ' 8–20.

36 א' ירון, פרקים מחיי, תל אביב תשס"ה, עמ' 221–222.

37 N. Gordinsky, 'Time Gap: Nostalgic Mode in Hebrew Modernism', *Simon* 37

כמובן עגנון לא היה הראשון שהגיע לאמצע החיים והסתכל לאחור מנקודת מבט בוגרת ונוסטלגית, מתוך ההבנה ש'לא תוכל לחזור הביתה' (ככותרת ספרו של הסופר האמריקני תומס וולף, שיש בו תמות מקבילות לאלה של 'אורח נטה ללון' ושיצא לאור חודשים מספר אחרי צאת ספרו של עגנון). הוא גם לא היה היחיד שביקש לשוב ולאסוף את האגדות והפולקלור של עמו – בכלל או מעיירה אחת בפרט – ולעצבם מחדש בגרסאות ספרותיות מודרניות. ראוי להזכיר בהקשר זה למשל את מרטין בובר, שעגנון שיתף איתו פעולה ב'קורפוס חסידיקום'.³⁸

הקבלה מאלפת נוספת, אף על פי שרק לעיתים רחוקות אנו יכולים להיות בטוחים בבירור מקורות ההשפעה על עגנון, היא עבודתו של ש' אנ-סקי. גם הוא עזב את מולדתו, ויטבסק (בבלרוס של היום), ויצא לנדוד בדרכים רחוקות בהרבה מהעולם הישן מאלה שנדד בהן עגנון (אפילו בתקופתו החילונית), כדי להגיע לבסוף ל'פרספקטיבה רחבה יותר שממנה יביט לאחור באירוניה ובנוסטלגיה'.³⁹ במהלך מלחמת העולם הראשונה הועסק אנ-סקי בוועד היהודי לעזרת נפגעי מלחמה וחילק סיוע ליהודים בפולין ובגליציה שסועות המלחמה. הוא הפך את החוויות הללו לזיכרונותיו ביידיש, 'חורבן גאליציע', יצירת הפרוזה הארוכה ביותר שלו, שיצאה לאור בשנת מותו, 1920.⁴⁰ יצירותיו המוקדמות של אנ-סקי מציגות תמונה עגומה, פופוליסטית בדרך כלל, של החברה הדתית, ולעומתן אלה המאוחרות מדגישות את

Dubnow Institute Yearbook, 11 (2012), pp. 443–464
גורדינסקי נוכל להעריך עד כמה 'עיר המתים' הוא יצירה 'קדם-מודרנית' וגם לבחון את התמורות וההתפתחויות בכתבי עגנון בספרים כמו 'אורח נטה ללון', שכתב באמצע חייו, ו'עיר ומלואה', שכתב בערוב ימיו. גורדינסקי טענה ש'השיח הנוסטלגי ב'אורח נטה ללון' הוא אתגר הרמנויטי שלא ניתן ולא צריך להיפתר' (עמ' 451).

38 ד' לאור, 'עלייתו ונפילתו של ה'קורפוס חסידיקום'', הנ"ל, ש"י עגנון: היבטים חדשים, תל אביב תשנ"ה, עמ' 127–153.

39 G. Safran, *Wandering Souls: The Dybbuk's Creator, S. An-sky*, Cambridge, MA 2010, p. 9; Y. Petrovsky-Shtern, "We Are Too Late": An-sky and the Paradigm of No Return', G. Safran and S. J. Zipperstein (eds.), *The Worlds of S. An-sky: A Russian Jewish Intellectual and the Turn of the Century*, Cambridge, MA 2006, pp. 83–102

40 בעברית בתוך: ש' אנ-סקי, חורבן היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה, תרגם ש"ל ציטרון, מהדורה שניה ב-4 כרכים, תל-אביב תרצ"ו. בספריית בית עגנון שמור עותק של חלק ג של הספר, הכולל את 'חורבן גליציה' ותיעוד ההשפעה של מלחמת העולם הראשונה על האור, במהדורת תל אביב תרצ"ו; כלומר עותק זה נדפס בתקופה שבה שקד עגנון על כתיבת 'אורח נטה ללון', העוסק בהשפעת המלחמה על בוצ'אץ'.

היצירתיות שיכולה לנבוע ממפגשים בין תרבויות או מן העימות בין מסורת למודרנה, בדרכים שמזכירות את התפתחות כתיבתו של עגנון.

בחינת המפגש ביצירתו של עגנון עם הסוגה הנוסטלגית מאפשרת לעמוד על התפתחותו כסופר מודרני, אולי גדול הכותבים העבריים המודרנים. כתביו המוקדמים של עגנון מתאפיינים בעין ביקורתית נוקבת, ומצביעים על צביעות ורמייה ובייחוד על אי צדק כלכלי וחברתי. למשל בסיפור הקצר 'גר צדק', שנכתב בערך בזמן כתיבת 'עיר המתים', יהודי ממולח המבקש לרמות את הקהילה כולה מסווה עצמו כנסיך רוסי שהתגייר.⁴¹ אך כשהתבגר עגנון התחלף הדגש על העוני הפיזי – שאומנם נוכח תמיד בכתביו, מוקדמים ומאוחרים גם יחד – בתיאור עונייה הרוחני של בוצ'אץ', כסינקדוכה לעולם היהודי כולו.

קשה שלא להבחין ברוח הצינית השורה על 'עיר המתים'. היא בולטת למשל בהשוואה ל'בנערינו ובזקנינו', יצירה מוקדמת יחסית, שאומנם פורסמה לראשונה בשנת 1920, אבל עלילתה מתרחשת בבוצ'אץ' בשנת 1907, שנת כתיבת 'עיר המתים'.⁴² זהו הסיפור הארוך הראשון של עגנון על ילדותו בגליציה, ובו תיאור סטירי של שלל דמויות, מוסדות וענייני דיומא. עם מושאי ההומור – הנע בין לעג עדין לביקורת נשכנית – נמנים המנהיגים הציונים המרבים להג והפחדנות המסתתרת מאחורי דבריהם; הוויכוחים המרים בשאלת מטרות הציונות (האם להפחית את סבל היהודים באירופה או להקים התיישבות חדשה בארץ ישראל?); דמויות נפוחות מחשיבות עצמית; מלחמת השפות בין היידיש לעברית; היהירות, הבורות והצביעות של רבנים, חסידים ומשכילים ונטייתם העיקשת של יהודים להיות אויבים מרים לעצמם מבית למרות איומים אנטישמיים מחוץ. ועם זאת הקורא חש באהבה שרוחש המחבר לעולם שהוא מבקר בעטו. יתר על כן, זו כנראה היצירה הראשונה שבה ביקורתו של עגנון איננה מופנית כלפי העיר בלבד. המספר, בחור בשם חמדת – שמקובל לראות בו בן דמותו של עגנון המשולב בעולם הבדיוני – הוא עצמו מושא לעגה של הנובלה. תיאורו את עצמו מצייר דמות של צעיר צמא לתהילה שנראה כי איננו מסוגל לעשות דבר שיש בו תועלת. סיבה נוספת להלקאה העצמית היא תיאור הפער הבין-דורי, המיוצג במחלוקת בין חמדת ובין אביו וסבו, שדעתם איננה נוחה מכך שאיננו מקפיד על שמירת המצוות ומנטיותו הציוניות.

41 על 'גר צדק' ראו לעיל, הערה 5.

42 על כפות המנעול, עמ' 215–274. ראו גם את הקדמתי לקובץ שפורסם בו תרגום אנגלי של J. Saks, 'The Metaphysics of Agnon's Political Satire', S. Y. Agnon, *The Orange Peel and Other Satires: Including all the Stories from The Book of State*, New Milford, CT 2015, pp. vii–xvii

שאיפתו של חמדת להיות סופר בעל שם – כשאיפתו של הסופר שיצרו – מונעת ממנו להגשים את שאיפותיהם של בני משפחתו שיהיה תלמיד חכם ורב. 'סיפור פשוט', שאף הוא מתרחש בבוצ'אץ', היא שבוש, בעשור הראשון של המאה העשרים, הוא דוגמה נוספת לביקורת עדינה המהולה בנוסטלגיה, המשקפת את רגשותיו החמים כלפי העיר. סביר להניח שעגנון עיצב את געגועיו של ד"ר לנגסס לעיר הולדתו, הנזכרים באפיגרף שלעיל, בתבנית געגועיו שלו.

נטייתו של עגנון ללעג עצמי, במיוחד מצד הסופר המבוגר לבן דמותו הצעיר, אין משמעה שהוא איבד או נטש בבגרותו את נקודת המבט הביקורתית על בוצ'אץ', הכוללת ב'עיר המתים'. קול זה לא עמד לרשותו של הסופר הצעיר, שלא היה יכול לחוש נוסטלגיה כלפי עיר שטרם עזבו! עגנון יצא מבוצ'אץ' בהיותו בן עשרים, ולהוציא שני ביקורים חטופים לא חזר אליה. ועם זאת דמיונו הספרותי מעולם לא התרחק מעירו. דברים דומים יכולים להיאמר על סופרים גדולים אחרים, ובהם מארק טוויין, ג'יימס ג'ויס, ויליאם פוקנר ופיליפ רות. הערכתו של אהרן אפלפלד למה שלמד כסופר צעיר מעגנון מבטאת זאת היטב:

רוב בני דורי הכריעו [להדחיק בכוח] את עברם והכחידו אותו. אני לא בא, חס ושלום, בטענות אליהם. אני מבין אותם עד עמקי נפשי. אני, על כל פנים, לא ידעתי משום־מה להיטמע בהוויה הארצישראלית. אני הלכתי, אם תרצו נסוגותי, אל עצמי. מבחינה זו, ולא רק מבחינה זו, שימש לי עגנון דוגמה ומופת. מעגנון למדתי שאדם יכול לקחת את עיר מולדתו לכל מקום ולחיות בה חיים מלאים. עיר מולדת אינה עניין שבגאוגרפיה סטטית. זאת ועוד: אתה יכול להרחיב את גבולותיה או להגביהה למרום. עגנון אָקלס את עירו בכל מה שיצר העם היהודי במאתיים השנים האחרונות. כמו כל סופר בעל שיעור קומה לא כתב זיכרונות על עירו. במילים אחרות: לא מה שהייתה אלא מה שראוי שתהיה. ועוד לימד אותי: העבר, גם הקשה ביותר, אינו מום או בושה אלא מְכָרָה חיים.⁴³

דברים אלה מלמדים ששומה היה על עגנון להניח את ארצו ואת מולדתו ואת עירו' ולעלות 'לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהיבנות ממנה' ('תמול שלשום', עמ' 5), כדי שיוכל לשוב ולהפנות את תשומת ליבו לעיר בוצ'אץ' ולבנותה בדפי ספריו. דב סדן הסביר כי 'ההבדל ממה שהיה ידוע לו על העיר, בשבתה בו, ומה שנודע לו עליה,

43 א' אפלפלד, סיפור חיים, ירושלים 1999, עמ' 138.

כל שאר ימיו, שעקב בהם תולדותיה, הוא כהבדל בין שלולית־הדעת ונהרה'.⁴⁴ נוכל לשנות מעט את הדברים ולומר כי ההבדל הוא כהבדל שבין 'עיר המתים' ובין 'עיר ומלואה'.

לא שעגנון נטש בבגרותו את הביקורת או שלא הצליח לשמר את גישתו הצינית. למעשה הקובץ 'עיר ומלואה' מלא וגדוש ביקורת חברתית מעין זו, הגובלת בהרשעה גמורה של הנהגת הקהילה ושל השפעותיהם ההרסניות של היהודה והכוח על חיי היהודים. עם העניינים שעגנון ייחד להם תשומת לב מיוחדת נמנים דיכוי העניים והפער בין הערכים המפורשים של הקהילה הדתית ובין יישומם בפועל, הלוקה בחסר – או בין בוצ'אץ' האידיאלית ובין שבוש האמיתית. הספר נושא הקדשה לעיר 'מלאה תורה וחכמה ואהבה ויראה וחיים וחסד וצדקה', אך תוכנו מספר לעיתים קרובות סיפור אחר – בנימה קשה או ברוח טובה לחלופין. ההבדל המהותי בין כתביו המוקדמים של עגנון לאלה המאוחרים טמון בכך שעגנון למד למתן את הביקורת שמתח בצעירותו. שינוי זה הוא תולדה של צורך אומנותי: סופרים שאינם מסוגלים להתפתח מן הדמות והקול שעיצבו בצעירותם אינם זוכים בדרך כלל להכרה של ועדת פרס נובל. אבל השינוי נבע גם מן השאיפה שלא לרומם את עולם הישן אך גם לא לפרקו. נטייתו של סופר להעלות על נס או לחלופין להציג בצורה סטירית את העולם שהוא מתאר איננה מעידה כשלעצמה על יחסו לאותו עולם. במקרה של עגנון לא מדובר בזה אף לא בזה אלא בשאיפה לבקר ולקדש בעת ובעונה אחת, ומתוך כך לשאול מה יכול העבר ללמדנו על ההווה ועל העתיד.

עגנון התגאה ביכולתו ללכת על חבל דק זה, בייחוד משום שהיא הבחינה – לדעתו, לפחות – בינו ובין ענקי הספרות היהודית שקדמו לו, אנשים שראה בהם מופתים לחיקוי ושהתחרה בהם:

ראה גם מה שעשיתי מהבטלן ר' יודיל חסיד בסיפורי הגדול, 'הכנסת כלה'. הרי עשיתי ממנו אדם מן הישוב שיש בו חן וגם מעשיות מסויימת לפי דרכו. מה היו סופרינו האחרים עושים מטיפוס כזה? מנדלי היה עושה אותו למגוחך לשם עיוות ועקיצה, ושלוס־עליכם היה משתמש בו לשם צחוק תמים. אני המתקתי את המרירות שבבטלנותו של ר' יודיל ויישבתי את המגוחך עד שהבטלן נעשה אדם שלם. אבל טוב היה יותר לזא לא היינו בטלנים.⁴⁵

44 ד' סדן, חדשים גם ישנים, א, תל אביב תשמ"ז, עמ' 43.

45 א"מ הברמן, מסכת סופרים וספרות: תולדות סופרים וחוקרים, דברי ביקורת, מאמרים ורשימות, ירושלים תשל"ז, עמ' 129.

האיזון הייחודי ששימר עגנון בין הביקורת והביקורת העצמית ובין הנוסטלגיה היה בעיניו חלק ממה שהבדיל אותו מסופרים אחרים. הוא ראה עצמו חלק בלתי נפרד ממציאותה וממורשתה של בוצ'אץ' על הטוב והרע שבה. רבים תהו מדוע היה אהוד והתקבל יפה כל כך ביפו ובירושלים בימי העלייה השנייה ובראשית ימי מדינת ישראל למרות התמקדותו בעולם הישן של מזרח אירופה. ייתכן שהביקורת העצמית המודעת והמרחק המכבד שהשתלבו זה בזה בכתיבתו אפשרו לו להתקבל בקרב קוראיו הראשונים.

יצירתו רבת השנים של עגנון יכולה להצטייר כקשת הנמתחת בין התמקדות צינית כמעט בריקבון ובמוות בנעוריו ובין כתיבה בשלה ויצירתית יותר בבגרותו. למרבה הטרגדיה והאירוניה, הקול המאוחר הושפע בוודאי מהידע על חורבנה הסופי של בוצ'אץ' בפרט ויהדות אירופה בכלל, אבל הוא התעצב עוד לפני השואה. המספר הבוסרי של 'עיר המתים' צריך היה לפנות את מקומו כדי לאפשר את היווצרות הקנון העגנוני, ששיאו ב'עיר ומלואה'.

יצירת המופת 'עיר ומלואה', שכתב עגנון בסוף חייו, עשויה לשמש פריזמה לבחון ולהעריך מבעדה את הקשת הרחבה של יצירתו הספרותית כולה ולקרוא אותה כדברי מינץ כ'דברי ימים דמיוניים [...] חלופה לצורות ההנצחה שהעמידו את החורבן ואת האובדן בקדמת הבמה. דרכו של עגנון לא הייתה דרך הקינה, המרטרולוגיה או צידוק הדין, אלא יצירה במילים של מה שאבד במציאות'.⁴⁶

נספח

עיר המתים

בוטשאטש אשר בגליציה היא 'עיר המתים' לכל פרטיה לא רק משום שבכל מקום שחופרים, שם מוצאים שלדי בני אדם, גופות מתים, וכבר נשאלה שאלת-תשובה⁴⁷ בקהל הרשכבהגי"ם, אם מותר לו לכהן לדור בבוטשאטש ולהתהלך בחוצותיה, –

A. Mintz, 'Between Holocaust and Homeland', idem, *Translating Israel: Contemporary Hebrew Literature and its Reception in America*, Syracuse, NY 2001, p. 109

47 כבר נשאלה שאלת-תשובה: שו"ת חסד לאברהם, יורה דעה, סי' קו"ק. המחבר, ר' אברהם תאומים (1868–1814), היה רב בבוצ'אץ' משנת 1853 ועד מותו. שלוש שנים לפני פרסום 'עיר המתים' כתב עגנון: 'בוטשאטש. בשבוע שעבר חפרו בעירנו ומצאו עצמות שלשה גופים טמונים בסיד. אומרים, כי הן מתים מימי "המות השחור"' ('המצפה' [קרקוב], 10 ביוני 1904, עמ' 4).

כי 'עיר המתים' היא מפני חסר החיים שבה. ואם חפצים אתם לדעת עד כמה בני בוטשאטש מחבבים את המיתה, עליכם לשמוע את האגדה, הסובבת בעיר על אדות הקבר הראשון, אשר בשדה־הקברות לבני ישראל: כי עבר אדם חשוב דרך העיר בוטשאטש, וירא בני אדם חופרים, ועל שאלתו מה המה עושים, ענו אותו, כי חופרים הם קברים בשביל יהודי המקום. ויתקנא אותו האיש באשרם של אותם היהודים, אשר יזכו לנוח באותם הקברים, וישתוקק לנוח גם באותו מקום – ומיד מת, ויקברוהו בשדה־הקברות ויעמידו על קברו מצבה גדולה. ויחרתו את שמו 'אורח חיים', לאמר: עובר־אורח ששמו היה חיים,⁴⁸ ודרך פה הלך לאור באור חיי עולם. ומצבתו היא הראשונה בשדה־קברות היהודים בק"ק בוטשאטש.

כך מתגעגעים היהודים בבוטשאטש על המות, עד שחזרו אחרי אגדה כי עובר־אורח ביקש למות. ולא עוד אלא תיכף כשהתאורחו איזה יהודים, מיד חפרו קברים בעבורם. ומי יודע עד כמה שנים שכב אותו עובר־אורח גלמוד, בלי רעים, וכמה ממון השקיעה הקהלה היהודית לשלם שכר 'שומר', לבל ישכב לבדו, כי מי יודע, אם מתו היהודים בדרך הטבע, אם לא השליך אותם 'הפריץ' אל המים,⁴⁹ כשם שהיה עושה הרבה פעמים, כי כשנסעה עגלה מלאה יהודים דרך העיר, צוה להשליכם אל 'הסטריפא'. לפיכך אין אנו יודעים, מתי התכוננה קהלה עברית בבוטשאטש. אמנם ישנן שמה מצבות אחדות עתיקות, שקועות באדמה, אבל אי אפשר לקרא אותן ולעמוד על תוכנן, לא מפני שהאותיות בולטות, והקריאה קשה לזכרון,⁵⁰ אלא מפני שהאותיות מחוקות ואינן נראות לעין.

אך מצבה אחת נשארה, שאפשר לקרואה ופרט השנה היא שנת צ"א. אבל אין אנו יודעים ברור, אם הת' שיכת למלת 'שנת' או לצ"א.⁵¹ הידענים שביושבי קרת

48 עובר־אורח ששמו היה חיים: דמות זו התגלגלה לסיפור המוקדם 'החופה השחורה' (השילוח, יולי 1913), שלימים הורחב ל'חופת דודים', על כפות המנעול, עמ' 338. בנד הציע שסיפור זה הושפע מ'דער יורד' של א"מ דיק, ואחר כך התגלגל והשפיע על 'היה העקוב למישור'. ראו: בנד, נוסטלגיה וסיוט (לעיל הערה 3), עמ' 83.

49 השליך אותם 'הפריץ' אל המים: עניין זה התגלגל לסיפורים 'במצולות', אלו ואלו, עמ' 296–300; 'סיפור פשוט', על כפות המנעול, עמ' 146 ועוד.

50 האותיות בולטות, והקריאה קשה לזכרון: על פי הנאמר בבל, הוריות יג ע"ב, קריאת הכתב שעל גבי המצבה גורמת לשכחה, והאר"י הגביל אותו למקרה של כתב בולט ולא אותיות חרותות (מובא בשער המצוות לרב חיים ויטל, ירושלים תרס"ב, ואתחנן, דף לב ע"ב).

51 אם הת' שיכת למלת 'שנת' או לצ"א: כלומר שנת 1331 או 1731. בדיווח הקצר משנת 1904 (לעיל הערה 47) כתב עגנון: 'בשדה הקברות מצאתי מצבה עתיקה טבועה באדמה משנת צ"א (?)'. המחשבה שהיה בבוצ'איץ' קבר יהודי משנת 1331 היא פרי דמיון או אגדה, שכן לפי העדויות ההיסטוריות הוקמה הקהילה היהודית בעיר סביב שנת 1500.

רוצים דוקא להחליט, כי 'צא' עומדת לבדה והת' אינה מצטרפת לה, כדי להראות את חשיבותה של העיר, שהיא קהלה עתיקה. אולם על פי היסודות ההיסטוריים שישנם לנו ועל פי מסורת אבות אין לבקש מבית הקברות הזה את היסוד לקהלה עברית פה, כי בית הקברות הזה אינו הראשון בעיר, כמו שמוכח.

כנראה, היתה הקהלה העברית דק"ק בוטשאטש במקום אחר לגמרי, ועוד עד היום ישנו בעיר רחוב אחד, הנקרא בפני כל בשם 'שוהל-גאס',⁵² אף-על-פי שאין בו אף סימן של יהדות ויהודים. ואדרבה כשיהודי רוצה להתפרד קצת מאחיו, שוכר לו בית בסמטא זו. אבל כפי שאומרים היה פה בית-הכנסת גדול, ודורשי רשומות החליטו, כי במקום שעומד כעת בית-הכנסיה שלהם, באותו מקום עמד בית-הכנסת הגדול של היהודים. כי קיר נטוי עדיין נשאר מבית-הכנסת היהודי ובית-תפלתם נבנה עליו, ולגדל צערו של הקיר הזה, שחללו את קדושתו נכפפה קמתו.

בית-הכנסת הגדול,⁵³ שיש לנו עתה, רחוק הוא מאותה 'שוהל-גאס'. הוא נבנה על פי אותו האופן, שנבנה בית-הכנסיה שלהם, וכפי שאומרים בנה אותם בנאי אחד. הבנאי הזה בנה גם את בית-מועצות העיר,⁵⁴ הבנוי אבני שיש ופסלים נהדרים לו. ואתם הפסלים ידועים קצת בין אנשי העיר הקטנות, הסמוכות לבוטשאטש, ולפעמים כשהיה בן עירה נוסע לבוטשאטש ושב למקומו, היו שואלים אותו מכיריו מיד תיכף לנתינת שלום: מה שלומם של פסלי בית המועצות?

ודומה לכל האגדות המתהלכות בקהלות אחרות, יספרו גם בעירנו, כי לאחר שעשה הבנאי את כל אלה, בשעה שהשלים את כל עבודתו ונפטר ממעשיו, העלהו הפריץ על ראש המגדל ומשם השליכהו ארצה, כדי שלא יבנה עוד בנין כזה באיזה מקום אחר.

בין כך ובין כך נראה, שרחוב-היהודים בבוטשאטש היה במקום אחר, באותו מקום, הנקרא היום 'שוהל-גאס', ומפני הרבה דברים אפשר להחליט כן, באשר, כפי שידוע לנו, כשהיו בונים עיר, היו בונים אותה סמוך למים ולא רחוק מן הארמון. והקהלה העברית בבוטשאטש לא היתה, כפי שאפשר להחליט, חשובה בין שאר

52 'שוהל-גאס': סמטת בית הכנסת.

53 בית-הכנסת הגדול: נבנה בשנת 1728 ונהרס בשנת 1950, ראו 'בית הכנסת הגדול' ותיאורים נוספים בספר ראשון ב'עיר ומלואה'.

54 בית-מועצות העיר: בית המועצות בבוצ'אץ' נבנה בסגנון הרוקוקו בשנת 1751 ועדיין עומד על תילו. הוא תוכנן בידי האדריכל ברנרד מריטין ואת בנייתו מימן הגרף מיקולאי באוילי פוטוצקי. בית זה מתואר בעשרות מקומות בכתבי עגנון. סיפור הריגת הבנאי מופיע בגרסה מנומקת יותר ובעלת גוון יהודי בסיפורים 'בית המועצות הגדול' ו'השותפים', עיר ומלואה, עמ' 239-262.

היהודים ואינה נודעת כלל ביניהם, כי בספריהם של הגאונים אנו מוצאים: 'בוטשאטץ הסמוך ליאולאביץ'.⁵⁵ ויזלוביץ היא עיר קטנה מאוד. גם נמצא בשאלות-ותשובות של איזה גדול כתוב: 'בוטשאץ הסמוך לבאריש'.⁵⁶ ובאריש היא עירה כל-כך קטנה, שיצאה זה שנים אחדות מחזקת כפר.

בוטשאטש נודעת לעיר זה כשמונה מאות שנה, ובעבי היער נמצא בית מנזר הרוס, שלפני שש מאות שנה ישבו שם נזירים ונהרגו בימי מלחמת התתרים עם הפולנים,⁵⁷ כשהתחבאו שמה הנזירים מפני חרב השודד, הראתה 'צוענית' אחת להתתרים את מקומם, ויהרגו אותם התתרים ולא השאירו מהם אף-אחד. ועד היום יכולים לראות על סף בית המנזר עשבים אדומים גדולים שמה...⁵⁸ האדומים מדמי הנזרים שנשפך. עד היום נשארו החומות הגבוהות ההרוסות והנחרבות של בית-מנזר זה, ומעין מים יוצא משם, שמיימו מפכים ונוזלים דרך היער.

ברחוב 'שוהל-גאס' נמצא גם ארמונו של הפריץ הפולני, אבל הוא נהרס ונחרב בידי הפריץ עצמו, כי לזה הכריחו אותו התתרים, למען לא יהיה לפריץ ולאנשיו מקום להחבא בו, כאשר לא ירצה לשלם להם את המס הקצוב ששמו עליו התתרים, כי הרבה פעמים קרה שמנע את עצמו הפריץ לשלם את המס. שהתנו עמו התתרים, אז באו הרבה מהם לבוטשאטש, ויעקרו יערות ויכסו בעצים את המים, ויעשו מהם כמין גשר, למען יהיה להם על מה להשען. וכשעלו ההרה וכשהגיעו אל הארמון, מקום משכן הפריץ, השליכו המתחבאים שמה דוחן רותח על ראשי התתרים, עד שהיו התתרים מוכרחים לברוח משם.

ופעם אחת כשגברו התתרים על הפולנים, עשו עמהם שלום בתנאי, כי הפולנים בעצמם יהרסו ויחרבו את מצודתם, למען לא יהיה להם עוד על מה להשען ולא ימרדו עוד. ושלוש זה נקרא בדברי ימי פולין בשם 'שלום של בוז'. ועד היום עומדת אלה מחוץ לעיר, מוקפת קרשים, ושם מונחים בארגז-ברזל דברי השלום והברית.⁵⁹ וסח לי טבח זקן בשם אביו, שמת כבן תשעים שנה, כי הוא, היינו האב, זוכר, כי בקצה ההר,

55 יאולאביץ: או יאולוביץ, בפולנית: Jazłowiec, עיירה כ-16 ק"מ מדרום לבוצ'אץ'. אביו של עגנון, ר' שלום מרדכי הלוי טשאטשקיס, נולד בעיירה זו.

56 באריש: Barysz, עיירה כ-14 ק"מ מדרום-מערב לבוצ'אץ'.

57 מלחמת התתרים עם הפולנים: 1666-1671.

58 עשבים אדומים: הדימוי של עשבים צבועים בדם קדושים מופיע בכמה מקומות בכתבי עגנון. ראו למשל: 'סיפור פשוט', על כפות המנעול, עמ' 197.

59 שלום של בוז: יש כאן טעות בסיפור. הסכם שלום זה, אשר נחתם בבוצ'אץ' ב-17 באוקטובר 1672, סיים את שלב הראשון של המלחמה בין האיחוד הפולני-ליטאי לאימפריה העות'מאנית ולא את המלחמה עם התתרים, שהיו (יחד עם הקווקים) בעלי בריתם של העות'מאנים במלחמת 1666-1671.

אשר הארמון הנהרס עומד, עמדו שתי מצבות עבריות, אבל המים שגברו עקרו אותו ממקומו.

'וחשובי למלכות', היינו דלטור⁶⁰ בארמון הגרף הזקן, ספר לי, כי הוא בעצמו שמע, מה שהקריאו בבית הגרף מתוך פנקס ישן: 'כעת מותר ליהודי לבוא לכאן', ובראש הדברים נרשם המקום שאצל הארמון.

אצל הקהלה העברית לא נשאר שום פנקס, ואין אנו יודעים שום דבר ברור, רק מפי השמועה, למשל אין אנו יודעים איזה רב 'כהן פאר' בק"ק בוטשאטש לפני הרב ר' צבי הירשלי בעל ספר 'נטע שעשועים',⁶¹ חותנו של ה'צדיק'.⁶² אמנם הזקנים שבדור מספרים, כי הם בעצמם ראו חותם של רב, שחתם בפנקס על גביית-עדות כדבר 'מקומות' בבית-הכנסת הגדול, והוא חתם 'אברם הוא אברהם'.

גם על אדות הרב הזה אין יודעים יותר, כי על שדה קברות היהודים פה איננו קבור, ובכפרים לא יזכר שמו. אולי נכתב קצת אדותיו בפנקס, אבל הפנקס נשרף בשרפה הגדולה,⁶³ שהיתה זה יותר משלשים שנה. או אולי נשרף באשמת 'פרנסי-הדור', מנהיגי הקהלה, שלא רצו שיעמדו מתוך הפנקס על מעשיהם-המגונים והמכוערים, אשר מקצתם שמענו 'איש מפי איש'.

אמנם כהקדמת הספר 'זכרון דברים'⁶⁴ מזכיר המחבר איזה רב בשם ר' אליהו, שהיה גם רב בזולטשוב,⁶⁵ אבל אינו אומר כלום, מתי חי ואם היה קודם בבוטשאטש ואח"כ בזולטשוב או להפך.

העיר בוטשאטש היתה אמנם עיר מלאה חכמים, כאשר יזכיר הרב ר' פנחס אליהו בעל 'ספר הברית'⁶⁶ בהקדמת ספרו.

60 ד'לטור: מלשין.

61 ר' צבי הירשלי: הרב צבי הירש בן יעקב קרא (1740–1814). רב בבוצ'אץ' משנת 1794 ועד מותו. הוא מופיע ב'עיר ומלואה' בסיפורים 'פייבוש גולן', 'המבקשים להם רב', 'בשעה אחת', 'הצפרדעים' ועוד.

62 'הצדיק': הצדיק מבוצ'אץ' היה ר' אברהם דוד בן אשר וואהרמן (1771–1840), בעל החיבורים ההלכתיים 'דעת קדושים' ואשל אברהם וברכת אברהם. הוא שימש כרב העיר מפטירת חותנו בשנת 1814 ועד מותו. הוא מופיע בעיר ומלואה בסיפורים 'החוננים', 'פייבוש גולן', 'החסידים הראשונים' ואחרים. לרשימה של רבני בוצ'אץ' מן המאה השבע עשרה ועד השואה ראו בנספח למהדורה האנגלית של 'עיר ומלואה' (לעיל הערה 24), עמ' 606–608.

63 בשרפה הגדולה: פרצה בוצ'אץ' בשבת שלפני תשעה באב בשנת 1865. ההשפעה הכלכלית של ההרס מתוארת ב'עיר ומלואה' בסיפור 'בשעה אחת'.

64 'זכרון דברים': קומרנה תקע"ב, מחברו הוא האדמו"ר ר' אלכסנדר סנדר אייכנשטיין (1770–1818), מייסד חסידות קומרנה.

65 זלטשוב: Złoczów, עיר כ-110 ק"מ מצפון-מערב לבוצ'אץ'.

66 בעל 'ספר הברית': הרב פנחס אליהו הורביץ (1765–1821), רב ומקובל, מתלמידיו של ר' חיים

הוא היה בבוטשאטש איזה זמן, ויהלל את העיר... את הלמדנים ובעלי תורה שמה.

גם בעל 'פני יהושע'⁶⁷ דר פה איזה זמן ברחוב מעפש, והרחוב נקרא לכך לכל בשם 'רחוב הזהב'.⁶⁸

באותו רחוב גופא דר גם הגאון ר' משלם מפרסבורג,⁶⁹ מחבר הספר 'אגרא רמה', מי שהיה רב בפרסבורג לפני ר' משה סופר. והגאון בעל 'חתם סופר' הספידו, וההספד נדפס בסוף ספר 'חתם סופר'.

בבוטשאטש היו מספרים על דבר בוא ר' משלם הנ"ל לעירנו, כי אביו שהיה דר בכפר הסמוך לעירנו, היה יהודי פשוט, והוא הכניס את בנו זה אל העיר, כדי שילמד תורה, והרבה עסק בתורה, עד 'שיצאו מוניטין שלו בעולם'. אומרים גם, כי אביו [של] ר' משלם נטמן בשדה־הקברות בבוטשאטש, אבל אין אנו יודעים היכן היא קבור.

מוולוז'ין. התגורר כמה שנים בבוצ'אק' והתחיל לכתוב שם את ספרו רחב יריעה בענייני מוסר ומחשבה (ברין תקנ"ו).⁶⁷

'פני יהושע': הרב יעקב יהושע פֶּלֶק (1756–1680), רבן של לבוב, ברלין ופרנקפורט על המיין. התגורר בבוצ'אק' בשנים 1730–1720. ביתו בבוצ'אק' מתואר ב'עיר ומלואה' בסיפור 'אור התורה'.

מעפש [...] 'רחוב הזהב': הרחוב נקרא 'מעפש' בסיפור, שם שנולד אולי ככינוי בגלל הריח הרע ששרר בו בשל קרבתו לעיקול בנהר. בסיפור הקצר 'אור התורה' כתב עגנון על ביתו של פֶּלֶק: 'דירתו במעלה העיר היתה בדרך שנוסעים לעיר פודהייץ. היום קוראים למקום הזה על שם הקלויז של חסידי טשורטקוב. לשעבר קראו למקום הזה רחוב הזהב, על שם אור התורה שהיה מאיר מחלון ביתו של אותו גאון כזהב הטוב. ומעשה לילה אחד יצאה כת של פריצים מבית המשתה. ראו את האור ואמרו, אלכימיסטון עושה שם זהב, נלך ונמלא את ידינו זהב. לא הספיקו ליכנס לביתו עד שנפלו בפתח הבית כפגרים מתים' (עיר ומלואה, עמ' 201). רחוב זה, המוביל מן העיר לכיוון צפון־מערב, אל העיר פודהייצה, נקרא היום באוקראינית רחוב פיגדייטסקה (Pidgayetska). הרחוב נזכר גם כמקום מושבם של הרבנים המפורסמים בפרק הראשון בסיפור 'הנדח', אלו ואלו, עמ' 10. במקום אחר כתב עגנון שהרחוב נקרא על שם ר' דוד הלוי סגל, בעל 'טורי זהב'; ראו: 'מצנפת השבת', תכריך של סיפורים, עמ' 96. לקשר בין רב זה ובין העיר ראו: 'הרב טורי זהב ושני הסבלים שהיו בביטשאטש', עיר ומלואה, עמ' 207–210.

ר' משלם מפרסבורג: הרב משולם איגרא (נולד בבוצ'אק' בשנת 1752), שירת כמה שנים בעיר, עד שעקר בשנת 1794 לפרסבורג שבהונגריה (היום בירת סלובקיה). על סיבת עזיבתו כתב עגנון ב'עיר ומלואה' בסיפורים 'הנעלם' ו'איגרא רמה'. סיפור חייו של הרב משולם אינו תואם את הנאמר כאן: הוא נולד בבוצ'אק', התייתם בגיל צעיר וגדל אצל סבו הרב אפרים פישל אבדק"ק בקאלאמעא.

חברת חסידים נתיסדה בבוטשאטש עוד לפני הצדיק ר' אברהם דוד זצלה"ה,⁷⁰ מחבר ספרים נודעים לשם בספרות התלמודית אשר צוה לאמר בפרשת קטרת: הקשט או אולי הקשט, כי לא ידע אם יש לקרא 'הקשט' בשין ימנית או 'הקשט' בשין שמאלית, ובשביל שלא רצה לחייב את 'שונאיהם של ישראל' כליה, כי המחסר אחת מכל סמניה חייב מיתה, כן גם יתחייב בנפשו הקורא שם אחד מן הסמנים שלא כהוגן, לפיכך התקין לאמר: 'הקשט ואולי הקשט'.⁷¹

כעשרה אנשים חסידים התפרדו מן התפילה היהודית, ויבנו במה עלצמם, עשו להם 'מנין' של חסידים, וגם הביאו להם הנה איזה רבי אבל התקפים שבעיר גרשו אותו מן העיר בבוז. והחסידים שטובעל⁷² נשאר עד היום הזה בשם 'לצים-שיוליכעל'.⁷³ אחד מן המיסדים את החסידות בבוטשאטש היה גדול גם בתורה, אביו של האיש יעקעלע, אשר נתלה אח"כ במצות ראש הקהלה.⁷⁴

יעקעלע זה, בן החסיד הראשון שבעיר, נהרג לפני שמונים ושתים שנה⁷⁵ באשמת גנבה, שחשדוהו ובשעה שהעלוהו לגרדום, אמר לו הפקיד, שהיה יהודי מומר מטשרנוביץ:⁷⁶ 'תן תודה בשם אלהי ישראל'⁷⁷ והוא הודה על הרבה ממעשיו, אבל על אדות הגנבה אמר, כי אינו חייב כלום. וגם רגע אחד בטרם כרכו את צוארו בחבל אמר כי העון הזה לא נמצא בו.

ובאמת נהרג האיש הזה מפני חמת ראש-הקהל שהיתה לו טינא עליו, ויתירא ממנו. וימים אחדים אחר שנתלה, באה פקודת הקיסר, לפטרו מכל ענש, אבל כבר היה הדבר אחר למעשה.

ובאותו יום שהוציאו את יעקעלע לגרדום, נסעו כל 'בני העיר' מן העיר ויתהלכו בבכיה בשדות וביערים, ויפרשו את ידיהם כלפי העיר, ויאמרו: 'דינו לא שפכו את

70 הצדיק ר' אברהם דוד: ראו לעיל, הערה 62.

71 'הקשט ואולי הקשט': מרכיבי הקטורת שהוקטרה במקדש מפורטים בבבלי, כריתות ו ע"א. פסקת 'פיטום הקטורת', הכוללת פירוט זה, נאמרת לפני התפילה או אחריה, כתחליף להקטרת הקטורת בפועל בבית המקדש. בשל ספק בשאלת ההגייה הנכונה של אחד המרכיבים (קושט או קושט) הציע הרב אברהם דוד בן אשר וואהרמן לומר את שתי האפשרויות. לפסיקה זו ראו: ברכת אברהם, קאלאמעא תרמ"ח, דף ג ע"ב. היו שזיהו מרכיב זה כ-*costus speciosus*.

72 החסידים שטובעל: בית התפילה של החסידים.

73 'לצים-שיוליכעל': בית הכנסת הקטן של הליצנים – ליצנים הוא שם גנאי לחסידים.

74 יעקעלע: השוו לשני נוסחי הסיפור 'עקילי' ב'עיר ומלואה' (עמ' 516–534) וראו הדיון לעיל.

75 נהרג לפני שמונים ושתים שנה: בשנת 1825.

76 טשרנוביץ: עיר מחוז כ-125 ק"מ מדרום-מזרח לבוצ'אץ'.

77 תן תודה בשם אלהי ישראל: השוו: יהושע ז 19, ועיינו: בבלי, סנהדרין מג ע"ב.

הדם הזה!⁷⁸ – [ויהי נס את נפשם, להביא 'עגלה ערופה', אלא שיראו את חמתו של ראש־הקהלה].⁷⁹

אחד מן העיר.⁸⁰

הרב יוסף סאקס, מנהל אגף המחקר, בית עגנון בירושלים (ערך את 15 כרכי סדרת 'ספריית עגנון' מהוצאת טובי). בית עגנון, רחוב קלאוזנר 16, ירושלים 9338814
saks@agnonhouse.org.il

78 'ידינו לא שפכו את הדם הזה!': דברי זקני העיר בטקס עגלה ערופה; דברים כא 7. הטקס מאפשר לאנשי העיר לכפר על רצח בלתי מפויענח או על מוות שסיבתו איננה ידועה. הרמיזה כאן לטקס אירונתי: הוא אמור להתקיים כאשר זהותו של האשם איננה ידועה, אבל כאן אנשי העיר יודעים בדיוק מי אשם במותו של יעקילי – ראש הקהילה (דהיינו, ישראל שלמה לפי נוסח הסיפור בעיר ומלואה).

79 ויהי נס את נפשם [...]: בגיליון העת שבארכיון עגנון בספרייה הלאומית סימן עגנון את המשפט האחרון בסוגריים ורשם בעיפרון 'זה הוסיף העורך'. השינוי שהכניס העורך מרמז שאנשי העיר היו מבצעים את טקס העגלה הערופה בפועל – במקום להסתפק ברמיזה לטקס באמצעות הפסוק הנאמר בו – לולא יראו מפני ראש הקהילה. אני משוכנע שדעתו של עגנון לא הייתה נוחה מהתערבותו של העורך גרשם באדר בסיפור, הן משיקולים אומנותיים והן בגלל הפגיעה באותנטיות של הסיפור. עגנון ידע שטקס עגלה ערופה בוטל עוד בתקופת המשנה (משנה, סוטה ט, ט), ומכל מקום מעולם לא נהג מחוץ לארץ ישראל.
80 אחד מן העיר: הוא שמואל יוסף טשאטשקיס.

מ'עיר המתים' ל'עיר ומלואה':
התפתחות תיאורי העיר בוצ'אץ' ביצירתו של עגנון

יוסף סאקס

מאמר זה מציג קריאה בסיפורי המוקדמים של ש"י עגנון ומעלה תובנות על אודות חומרי הגלם שמהם עיצב את עולמו הספרותי לאורך כל שנות כתיבתו. במאמר נבחנים פרטים המופיעים בראשית דרכו של עגנון, בכתיבתו בידיש ובעברית בתקופה שלפני עלייתו לארץ ישראל; בסיפורים, נובלות ורומנים שכתב כאשר זכה להכרה, לאחר הגיעו ליפו בשנת 1908, וביצירות שעבד עליהן סמוך לפטירתו בשנת 1970. עיון בסיפור 'עיר המתים' – שכמעט נשכח ושנדפס בנספח למאמר במהדורה מוערת – מראה כי מראשית דרכו כסופר הבין עגנון כי תפקידו לספר את קורותיה של עיר הולדתו בוצ'אץ'. תפקיד זה שקיבל עליו העסיק אותו יותר משישים שנות חיפוש אומנותי, והגיע לפסגה עם כתיבתו של הספר 'עיר ומלואה', שראה אור רק שלוש שנים אחרי פטירתו.

הרב יוסף סאקס, מנהל אגף המחקר, בית עגנון בירושלים (ערך את 15 כרכי סדרת 'ספריית עגנון' מהוצאת טובי). בית עגנון, רחוב קלאוזנר 16, ירושלים 9338814
saks@agnonhouse.org.il

S.Y. AGNON'S EVOLVING DEPICTIONS OF BUCZACZ:
FROM 'A CITY OF THE DEAD' TO 'A CITY IN ITS FULLNESS'

Jeffrey Saks

This reading of S.Y. Agnon early works offers insight into the original raw material from which he crafted a literary universe over his long career. Elements of Agnon's adolescent writing in Yiddish and Hebrew prior to his departure for *Eretz Yisrael* at the age of twenty in 1908 would be rearranged in stories, novellas, and novels from the moment his career is conventionally considered to have begun, with his arrival in Jaffa, up to and including material he was working on shortly before his death in 1970. Through an analysis of a largely forgotten 1907 story, *Ir ha-Metim* ('City of the Dead'; published and annotated in this article's appendix), we see how Agnon already saw himself as the chronicler of his native Buczacz in ways that occupied the author for over six decades in a long artistic arc that led to the culminating project in his posthumously published *Ir uMelo'a* ('A City in Its Fullness').